

**Холмщина у публіцистичній спадщині
Михайла Грушевського**

Холмщина була одним із заселених у минулому українцями регіонів, які зараз розташовані за межами державної території України. Термін «Холмщина» застосовують як синонім колишніх адміністративно-територіальних одиниць із центрами в Холмі – Холмської землі та Холмської губернії [21, с. 406].

Формування Холмської землі довкола Холма як одного з колишніх центрів Галицько-Волинської держави розпочалося у 2-й пол. XIV ст. Після 1387 р. ця територія була остаточно включена до складу Королівства Польського. Як самостійна адміністративно-територіальна одиниця Холмська земля сформувалася в середині 1440-х рр. Упродовж 2-ї пол. XV – 1-ї чверті XVI ст. вона була самостійним адміністративним утворенням. Від 1525 р. стала вважатися п'ятою землею Руського воєводства, зберігши при цьому певну відокремленість. Після 1-го поділу Речі Посполитої частина Холмської землі стала знову самостійним адміністративно-територіальним утворенням [21, с. 404–405]. Після 3-го поділу Польщі 1795 р. Холмщина разом із Підляшшям дісталася Австрійській державі. У 1809–1814 рр. входила до Варшавського князівства, а у 1815–1915 рр. – до Царства Польського, що належало Російській імперії [21, с. 406]. З метою позбавлення польських впливів російська влада у 1912 р. утворила зі східних районів Люблінської та Сідлецької губерній, населених переважно українцями, окрему Холмську губернію. Логічно, що адміністративним центром губернії стало засноване ще князем Данилом Галицьким місто Холм.

Слід зазначити, що в кінці XIX – на поч. XX ст. було опубліковано значну кількість праць, присвячених Холмщині [21, с. 404, 405, 407]. Вони були написані російськими, польськими та українськими дослідниками. Звісно, їхні інтерпретації

минулого цього регіону та сучасного стану холмських справ суттєво відрізнялися.

Польські вчені здебільшого підкреслювали свої претензії на Холмщину, наголошуючи на її тривалому перебуванні у межах різних польських державних адміністративно-територіальних утворень. Етнічний чинник, тобто переважно українське населення регіону, при цьому постійно ігнорувався та чомусь вважався абсолютно другорядним. Такий своєрідний державницький підхід до вирішення надзвичайно складного питання приналежності територій, на нашу думку, є абсолютно неприйнятним.

Іншою крайністю позначені російські автори. Розроблена та підтримана ними концепція «триєдиного руського народу» у складі великоросів, малоросів та білорусів теж не виглядала логічно обґрунтованою, а була радше пропагандистським кліше, за допомогою якого Російська імперія виправдовувала свої нібито «справедливі» історичні претензії на усі землі, населені східними слов'янами. Відтак, Холмщина з її українським населенням теж була у межах «Русского мира».

Натомість, українські погляди на цю проблему переважно спиралися на етнічний принцип державотворення. Тобто факт неодноразово згаданого українського населення Холмщини був цілком достатнім для віднесення регіону до українського світу. Холмщина мала бути частиною майбутнього автономного чи самостійного державного утворення українського народу. Власне, Михайло Грушевський був одним із найяскравіших представників української інтелігентської еліти й активно займався розробкою українського державницького проекту. У ньому своє місце посіла й Холмщина.

М. Грушевський мав безпосередній зв'язок з Холмщиною, адже народився у 1866 р. в історичному центрі цього регіону – місті Холмі. Незважаючи на те, що вже за три роки родина Грушевських переїхала до Ставрополя, а історик мало що міг згадати зі свого холмського короткого дитинства, він завжди пам'ятав про малу батьківщину. Відтак, у своїх працях різних років та різної тематики він досить часто писав про історію

Холмщини, обґрунтовував її приналежність до української етнічної території, підкреслював українську ідентичність її населення. Наприклад, у статті «Якої ми хочемо автономії і федерації» історик зазначив, що «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави...була утворена одна область, одна національна територія» [20, с. 141] і перелічував основні українські губернії, причому «Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські» [20, с. 141], а, натомість, приєднати інші території, населені українцями, у тому числі «східні часті губернії Холмської» [20, с. 142]. У «Проекті української Конституції», з яким М. Грушевський виступав на сьомій сесії Української Центральної Ради, було віднесено до української території серед інших губерній і Холмську [15, с. 69]. Лаконічну згадку про Холмщину як землю «українського народу» знаходимо й у статті «Між Москвою й Варшавою» [9, с. 97].

Потрібно сказати, що історик завжди послідовно обстоював думку про важливість об'єднання усіх українських земель. Загалом, ідея соборності була однією з провідних у його науковій та суспільно-політичній творчості. На думку дослідника Івана Гошпуляка, «Протягом доброї чверті століття (з кінця ХІХ по перші два десятиліття ХХ) він [М. Грушевський. – В. Х.] був, по суті, провідною постаттю й символом національного соборництва. Всією своєю величезною науковою і громадсько-політичною діяльністю, навіть власною біографією, вчений утверджував нерозривну єдність українських земель» [5, с. 58]. Крім того, дослідник підкреслював, що «У численних наукових і науково-публіцистичних працях революційного часу... М. Грушевський, по суті, заклав фактологічне й теоретичне підґрунтя філософії української ідеї, глибоко дослідив історичну еволюцію нашого народу, визначив його етнічні кордони, розкрив духовні, історичні і правові основи українського соборництва, сформулював завдання й перспективи національного руху» [5, с. 58–59]. З такими висновками стосовно ролі М. Грушевського у концептуалізації

соборницьких ідей на початку ХХ ст. не можна не погодитися.

Поряд із тим, що М. Грушевський був безперечно найвидатнішим українським істориком, не менше значення мала і його суспільно-політична активність. Зацікавившись політичними питаннями, він розробляв власні підходи до проблеми розбудови української державності. Позитивістська наукова методологія вимагала критичного ставлення до джерел, всеохопності досліджень, обґрунтованості наукових концепцій тощо. Добре помітно, що скрупульозність Грушевського-історика проявлялася й у політичній сфері.

Особливо цікавою та важливою для українських дослідників, які вивчали політичну складову діяльності М. Грушевського, була його публіцистична спадщина. Її дослідженню та аналізу були присвячені окремі спеціальні праці знаних українських грушевськознавців Аркадія Жуковського [22], Ігоря Гирича [3; 4], Світлани Панькової [4; 24; 25; 26], Владислава Верстюка [1; 2].

Звертаємо увагу, що тематика публіцистичних праць М. Грушевського дуже широка. Історик уважно стежив за суспільно-політичною ситуацією у Східній Європі, звертаючи особливу увагу на українські проблеми, як у Російській, так і в Австрійській імперіях. Його ґрунтовний підхід до будь-якого виду діяльності давав змогу оперативню реагувати на різноманітні політичні події, пов'язані з українським національно-визвольним рухом.

Відтак, серед публіцистичних статей М. Грушевського знаходимо декілька, що безпосередньо стосувалися проблематики Холмщини. Цій темі він присвятив як спеціально написані розвідки, так і окремі згадки та дописи у своїх працях.

Варто наголосити, що зацікавлення історика Холмщиною не знайшло широкого висвітлення в історіографії. Звісно, у численних дослідженнях, присвячених видатному істориком, можна знайти короткі дописи щодо цього питання. Серед спеціальних праць треба згадати статтю Наталії Захарчин «М. С. Грушевський про державно-політичний статус Холм-

щини та Підляшшя на початку ХХ ст.» [23]. Проаналізувавши роботи історика, дослідниця зробила висновок, з яким ми теж безперечно погоджуємося: М. Грушевський «повністю підтримував думку про створення Холмської губернії, розглядав Холмщину і Підляшшя на початку ХХ ст. як історично та етнічно український край, що виступало розмінною монетою в торзі за майбутнє краю між російськими і польськими панівними колами, пронизувало також українську громадську думку усієї Наддніпрянщини» [23].

Звернімося безпосередньо до публіцистичних праць М. Грушевського. Напевно, першу згадку про Холмщину знаходимо у статті «Отвертий лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства», що була опублікована 1905 р. в журналі «Літературно-науковий вістник». Порушуючи питання важкого становища греко-католиків Холмщини і Підляшшя, історик, разом із тим, значний обсяг вини за ополчення цих регіонів поклав на російську владу: «російська бюрократія, зачавши від оборони унії в Холмщині перед латинізацією й полонізацією по повстанні 1863 р., своєю брутальною самоволею якраз загнала наших людей до добровільної полонізації, від котрої вмліли вони себе боронити протягом п'ятисот літ залежності від польської держави й польської шляхти» [12, с. 489].

У 1907 р. у київській газеті «Рада» з'явилися статті М. Грушевського «За український маслак (В справі Холмщини)» та «Повернення Холмщини». У першій праці М. Грушевський висловлювався стосовно урядового проекту відокремлення Холмщини від Царства Польського і наголошував на тому, що цей регіон є етнічно українським і не має належати Польщі. Автор заперечував тези «лідера польських народових демократів» Владислава Тишкевича, який різними аргументами доводив польську приналежність холмського краю. Головним серед них був такий: «Поляки не можуть помиритися з гадкою, що вони будуть стерті з карти Європи і з культурно-побутового погляду, що під покровом адміністративних експериментів будуть робитися замах на їх націо-

нальне володіння (достояніє), історично признаване і Росією» [7, с. 540]. Дуже критично історик відгукувався і про спробу представників російської Конституційно-демократичної партії підтримати погляди В. Тишкевича та, як мінімум, відтермінувати ухвалення остаточного рішення: «Если поляки так враждебно относятся к проекту, то казалось бы, этого одного достаточно было бы для того, чтобы отложить его рассмотрение до созыва Государственной Думы. Пусть тогда представители русского народа решат, насколько интересы русской национальности требуют специального ограждения путем создания новой административной единицы, пусть тогда и поляки будут выслушаны по вопросу так близко их затрагивающему» [7, с. 543]. М. Грушевський справедливо закидав обом сторонам, що вони у запалі «розмежування сфери інтересів двох державних націй: «русскої» й польської» не враховують інтереси українців Холмщини, які в принципі «повинні мати перший голос в сій справі» [7, с. 543].

У статті «Повернення Холмщини» М. Грушевський писав про важливість рішення російської влади з приводу «відлучення» Холмщини від польських губерній і «прилучення» її до українських земель «Юго-Западного края». Автор не приходив до свого задоволення від того, що «Органічна частина української землі... Холмська земля, що до самого поділу Польщі зіставалася провінцією Галицької Русі, одною з земель «Руського воеводства» польської Речі Посполитої, по традиції, що до Галичини належала за Романа та Данила, – вертається знову до інших українських земель і відновлюються старі зв'язки, так механічно розірвані» [13, с. 33]. З іншого боку, М. Грушевський знову критично відгукувався про дії російської адміністрації краю, якими «Во ім'я казенного православ'я і химеричної «русскої народности» подавлено, витравлено в сій українській людності всі живі сили, всі традиції, які держали її при свідомості, при відпорності» [13, с. 33]. Відтак, історик порушував питання про потребу вільного економічного, культурного та національного розвитку українців Холмщини, сподівався, що владні кола Росії зрозуміють важливість цих

процесів не тільки для українців, але й для росіян. Чергова порція критики на адресу політики російської влади пролунала й у статті «При кінці року», що вийшла друком у тому ж таки 1907 р. в «Літературно-науковому вістнику». М. Грушевський писав, що «Півтисячоліття тутешня [Холмська. – В.Х.] українська людність боронила своєї національності, бідна, темна, полишена своїми вищими верствами. Але досить було тридцяти-сорока літ безглуздої політики російської адміністрації, щоб розбити всі традиції, знищити всю силу сопро-тивлення, збити з позиції й оголомшити сю українську масу й загнати її в лапи польщини» [14, с. 6–7]. Тобто, на думку історика, «винними» у полонізації Холмщини були не тільки польські, але й російські політичні еліти.

Розвідка «Холмщина (Головні моменти в історії її прина-лежності)», опублікована в 1909 р. у газеті «Діло», є короткою історичною довідкою про Холмську землю. Знову ж таки, причинами її написання були дискусії навколо можливої появи окремої Холмської губернії. Історик наголошував на руських та польських колонізаційних процесах, на давньому інте-ресі польських і руських володарів до цих територій, періодичних військових конфліктах за них [19, с. 74]. Після занепаду Галицько-Волинського князівства Холмщина відійшла до Польщі, й у цьому контексті М. Грушевський наводив докази того, що самі поляки завжди відносили цей регіон до «земель руських» [19, с. 75–76]. І лише з 1807 р., коли до створеного Варшавського князівства було вклучено Холмщину, поступово «стала затрачуватися тота пам'ять – зовсім ясна за польських часів, що Холмщина то «Русь» і така ж провінція польська, як Галичина, Волинь або Поділля, а не «корінно польська земля» [19, с. 76–77]. Тобто, на основі ре-тельно підібраних історичних фактів, що в більш широкому вигляді представлені в «Історії України-Руси», М. Грушевський доводив безперечну приналежність цього регіону до української етнічної території.

М. Грушевський завжди добре розумів важливість питання українізації шкільної освіти для національного розвитку. Зокрема, у короткому дописі «Не порозумнішали», надрукованому в 1909 р. у газеті «Село», він на прикладі Холмщини продемонстрував, якою може бути доля інших українських земель, якщо хоча б шкільна освіта не буде україномовною. Історик наголошував, що «холмські українці спольщилися саме через те, що не було там просвіти на рідній, українській мові» [11, с. 388]. При цьому він знову стверджував доцільність відокремлення Холмщини від Польщі: «Відділити її і правильно було б, бо то земля українська, а не польська, тільки що то Холмщині допоможе, як і далі українцям не буде спромоги просвітитися?» [11, с. 388]. Таким чином, М. Грушевський ставив питання не тільки про механічне розділення, але й про потребу національно-культурних перетворень, які б сприяли вільному розвитку українського населення краю.

У двох нарисах під однаковою назвою «Українці», уміщених у виданні «Форми національного движениа в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия», що вийшло друком у 1910 р., М. Грушевський спробував системно розглянути українське питання в Російській та Австро-Угорській імперіях. Аналізуючи польсько-українські відносини, історик зазначав, що своєрідним їх показником «служувало і слугує досі питання про кордони польської автономної території», причому якщо українці «визнають усю законність вимог автономії Польщі у її етнографічних кордонах» [18, с. 126], то поляки такий підхід ігнорують, вважаючи доцільним наголошувати на принципі історичному, за яким їхня автономія має бути в кордонах, встановлених ще Віденським конгресом 1815 р. Для М. Грушевського це неприйнятно, адже до Польщі таким чином виявляться приєднаними українські землі Холмщини та Підляшшя. Відтак, він пропонував «дбати про якомога швидше вилучення цих непольських територій зі сфери польського впливу» [18, с. 127].

М. Грушевський аналізував українське питання в Росії й у статті 1912 р. «Україна і українство», яка була надрукована в

журналі «Украинская жизнь». Він знову наголошував на важливості врахування етнографічного принципу і докладно описував українську етнічну територію, окреслював її межі та чисельність населення, згадуючи при цьому й холмські землі [17, с. 133].

У 1912 р. в часописі «Літературно-науковий вісник» з'явилась стаття «Відлучення Холмщини», яка стала реакцією М. Грушевського на рішення Державної Думи про «перечислення Холмщини з губерній Люблінської й Сідлецької в особну губернію» [6, с. 210]. Він досить докладно охарактеризував перипетії думських обговорень, погляди на проєкт утворення Холмської губернії російської влади та різних політичних партій, як російських, так і польських, звернув увагу на те, що механічне «відлучення» «не обіцявало і не обіцяє визволення місцевої української людности від фактичного панування польсько-шляхетського елементу, від впливів католицизму і польської культури» [6, с. 210]. Історик ставив проблему ширше. З одного боку, «Поляки прийняли холмський законопроект як замах на польське національне добро, а його здійснення – як національний погром, відібрання польської провінції, «четвертий розділ Польщі»» [6, с. 213], що безумовно не відповідало реальному стану речей. Адже, власне, польському населенню нічого не загрозувало, воно залишалося в межах своєї етнічної території. З точки зору українців відокремлення Холмщини було логічним кроком. З другого боку, негативним моментом було те, що Холмщину забирали не в українських, а в російських інтересах. Історик стверджував, що «у нової російської адміністрації відокремленої Холмської губернії українські недобитки так само не знайдуть помочі і опіки» і «Ся місцева людність, таким чином, буде далі жити під подвійним натиском католицизму і колонізації з польського боку і обрусительно-православної тактики адміністрації – з другого» [6, с. 214]. Більше того, як це не парадоксально, але зросійщення жителів краю тільки пришвидшувало процеси колонізації. М. Грушевський сподівався, що «місцева адміністрація кінець кінцем переконається в недоречностях

своїєї обрусительної системи і пересвідчиться в потребі толерувати українське життя хоч би в ролі – так би сказати – помічного засобу своєї боротьби з полонізацією краю» [6, с. 215]. Розуміючи примарність своїх надій на російську владу, історик пропонував українській інтелігенції взяти справу у свої руки і підтримати холмських українців «помігши об'єднатися і налагодити елементарну поміч людної проти польського натиску», що дозволило б «протівстати винародовленню сеї старої української землі» [6, с. 215].

У 1916 р. Німецькою та Австро-Угорською імперіями було видано акт про відновлення Королівства Польського. Невдовзі на цю подію відгукнувся М. Грушевський. Його праця під назвою «Незалежна Польща й автономна Галичина» була опублікована в журналі «Украинская жизнь». Загалом підтримуючи відновлення польської незалежності, історик все-таки зробив кілька важливих, на його думку, зауваг стосовно цієї події. Так, кордони нової держави не були чітко встановлені. Це турбувало М. Грушевського, який добре знав про ігнорування польськими елітами етнічних меж на своїх східних кордонах. Автор припускав, що коли будуть встановлювати кордони нової Польщі, то «з польського боку, як на мінімумі, наполягатимуть з усією силою на «неподільному Царстві Польському» і всі спроби розмежування в його межах за етнографічними рубежами, тобто виділення з майбутньої польської держави непольських територій з губерній Сувалкської, Ломжинської, Холмської розглядатимуть як посягання на споконвічний набуток польського народу, як «новий поділ Польщі»» [10, с. 507].

Українська революція 1917–1921 рр. поставила «українське питання» в зовсім інший контекст. З'явилася реальна можливість утворити незалежну державу, у якій би були об'єднані всі українські етнічні землі. М. Грушевський активно включився в політичну боротьбу. При цьому він не забував про Холмщину. Можливість долучити цей регіон до Української Народної Республіки (УНР) з'явилася в ході обговорення та підписання Берестейської мирної угоди. Так, у 1918 р. в газеті

«Народна воля» М. Грушевський опублікував коротку статтю «За Холмщину» [8, с. 107–109]. Вона була присвячена результатам мирних переговорів у Бересті, серед яких серйозним успіхом українських дипломатів стала передача (УНР) Холмщини та Підляшшя. Історик згадував про негативну реакцію поляків, знову наводив короткі історичні відомості, які засвідчували те, що «Холмщина дійсно одвічна українська земля і ніколи не вважалася польською в розумінні етнографічним: в очах поляків вона була завжди «Руссю» [8, с. 107], вказував на системну колонізацію краю, частину вини за яку традиційно покладав у тому числі й на російську владу [8, с. 108]. Разом з тим, М. Грушевський не тільки констатував сам факт приєднання краю, але й ставив перед українською владою та суспільством завдання допомогти населенню Холмщини «урядитись знову в ріднім краї, дати їм те, чого вони позбавлені були досі – українську школу, українську церкву, підставу українського культурного життя – пресу, бібліотеки, читальні, театральні вистави, музеї» [8, с. 109]. Історик вважав це надзвичайно важливим, адже вкотре припускав майбутні спроби поляків повернути собі ці втрачені території.

15 березня 1918 р. М. Грушевський виступив на засіданні Центральної Ради з промовою, у якій коротко аргументував приєднання Холмщини, «сеї цілком незаслужено зачисленої в ряд польських земель української землі» [16, с. 118] до УНР. Згодом «Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору» була надрукована в газеті «Народна воля». Історик у черговий раз звертався до фактів, які засвідчували українське минуле Холмщини, описував процеси її ополячення і сподівався, що українські та польські демократичні сили зможуть з'ясувати реальний стан речей і порозумітися.

Таким чином, у багатьох публіцистичних працях М. Грушевського зустрічаємо численні згадки, присвячені різним проблемним моментам історії Холмщини, у яких він захищав її українське минуле та ставив питання про її повернення до українського світу. У цих роботах історик повсякчас

послідовно обстоював українську приналежність цієї землі. При цьому дослідник намагався спиратися на загальновідомі історичні факти з доступних джерел, якими користувалися як українці, так і поляки, аргументовано захищав потребу єдності Холмщини та інших українських територій, закликав до здорового глузду та об'єктивного підходу у вирішенні холмських проблем, переконував відмовитися від безпідставних, абсолютно не аргументованих претензій та бажань польської та російської панівних політичних еліт, які ґрунтувалися на абсолютно хибних і бездоказових теоріях. Польські претензії М. Грушевський вважав необґрунтованими та позбавленими доказової бази через ігнорування факту українського населення, який історик вважав головним критерієм у питанні приналежності Холмщини. Разом з тим, він критикував і російську владу, яка на угоду імперській доцільності, переважно ігноруючи інтереси українців Холмщини, проводила серед них русифікаторську політику. Надзвичайно важливим було й те, що М. Грушевський у своїх публіцистичних працях спонукав українців не бути пасивними об'єктами політики так званих «історичних народів», а займати активну позицію і самим давати відповідь на поставлене історією «українське питання».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. С. V-XVI.
2. Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // Український історик. 2002. Ч. 1-4 (152–155). С. 280–289.
3. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. /

М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». 2002. С. 47–62.

4. Гирич І., Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника» у 1907–1914 роках // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». 2005. С. V-XXIV.

5. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 467 с.

6. Грушевський М. С. Відлучення Холмщини // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». 2005. С. 207–215.

7. Грушевський М.С. За український маслак (В справі Холмщини) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». 2002. С. 536-544.

8. Грушевський М.С. За Холмщину // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. С. 107–109.

9. Грушевський М.С. Між Москвою і Варшавою // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)». 2013. С. 97–110.

10. Грушевський М. С. Незалежна Польща й автономна Галичина // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.),

Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. 503–511.

11. Грушевський М.С. Не порозумнішали // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. 388–389.

12. Грушевський М. С. Отвертий лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». 2005. С. 488–491.

13. Грушевський М. С. Повернення Холмщини // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. 33-34.

14. Грушевський М. С. При кінці року // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». 2005. С. 3–9.

15. Грушевський М. С. Проект української Конституції // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. С. 69–73.

16. Грушевський М. С. Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. І: Серія

«Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. С.116–120.

17. Грушевський М. С. Україна і українство // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. 130–143.

18. Грушевський М. С. Українці // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. 86–129.

19. Грушевський М. С. Холамщина (Головні моменти в історії її приналежності) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. 74–77.

20. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». 2007. С. 137–150.

21. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. 688 с.: іл.

22. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. // Український історичний журнал. 2002. №1. С. 96–125.

23. Захарчин Н. М. С. Грушевський про державно-політичний статус Холамщини та Підляшшя на початку ХХ ст. Електронний ресурс. Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/38_1.pdf.

24. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві»

(Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)». 2013. С. V-XVIII.

25. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907–1917) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». 2005. С. V-XVI.

26. Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / С. М. Панькова; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Київ, 2018. 305 с.: іл.